BÜYÜK MECİDİYE CAMİİ VE ORTAKÖY

KUVEYTTÜRK

KUVEYTTÜRK

Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları Dizisi: 4

"BÜYÜK MECİDİYE CAMİİ VE ORTAKÖY"

EDİTÖR Mehmet Baha Tanman

YAYIN KURULU Yrd. Doç. Dr. Gözde Çelik
Prof. h.c. M. Uğur Derman
Prof. Dr. Ahmet Ersen
Cengiz Göncü
Dr. M. Çağhan Keskin
Serap Timaş Koçak
Dr. Sevgi Parlak
Prof. Dr. Turgut Saner
Prof. Dr. M. Baha Tanman
Ferhan Tekinmirza

PROJE KOORDİNATÖRÜ Hasan Yılmaz

KURUMSAL İLETİŞİM Gökhan Şengül
Esra Hebil

KİTAP TASARIM Abdüsselam Ferşatoğlu

FOTOĞRAF Cihat Hıdır

SON OKUMA Dr. Mustafa Demiray

YAPIM Fotografika Ltd. Şti.
Selami Ali Mh. Vakıf Sk. No: 2/2 D.7 34664
Tel: +90 (216) 201 10 94 Üsküdar İstanbul

BASKI ve CİLT Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No:3/1 Baha İş Mrk. A
Blok 34310 Haramidere / İstanbul

ISBN 978-605-63459-2-0

BASKI YERİ ve YILI İstanbul 2014

Copyright © Her hakkı mahfuzdur.

Tüm yayın hakları Kuveyt Türk Katılım Bankası'na aittir.
Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar hariç, yayıncının izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

KUVEYT TÜRK KATILIM BANKASI A.Ş.
Büyükdere Cad. No: 129/1 34394 Esentepe / İSTANBUL
Tel.: +90 (212) 354 11 11
www.kuveytturk.com.tr

OSMANLI MİMARİSİNDE YALI-CAMİ/MESCİTLER VE YALI-TEKKELER

Osmanlı mimarisinde, nehir veya deniz kıyısında yer alan dinî yapıları "yalı" sıfatıyla tanımlamak yanlış olmasa gerek. Ancak burada ele alacağımız örneklerin seçiminde dikkate alınan ölçüt sırf kıyıda yer almaları değildir. Söz konusu yapıların nehirle/denizle işlev açısından bağlantılı olmaları göz önünde tutulmuştur. Daha açık bir ifadeyle, cami, mescit veya tekkeye nehirden/denizden ulaşımın somut biçinde yerleşim düzenine ve tasarıma yansıması, örneğin rıhtım, iskele, kayıkhane türünden tasarım öğelerinin varlığı ya da önemli bir girişin nehirin/denizin konumuna göre yönlendirilmesi bu yapıların ayırt edici özelliklerini oluşturmaktadır.

YALI-CAMİLER VE YALI-MESCİTLER

Osmanlı mimarisinde teşhis edilen yalı-camiler ve yalı-mescitler, inşa tarihlerine göre kronolojik olarak ele alınacak olursa, günümüze ulaşan en eski örnek, İstanbul-Hasköy'de, Haliç kıyısında, Tersane (Aynalıkavak) Sarayı'nın yanında yer alan **Handan Ağa Mescidi**'dir[1] (R1). II. Mehmed'in (Fatih) (1453-1481) bendegânından Handan Ağa tarafından mescit olarak inşa ettirilen yapı III. Ahmed döneminde (1703-1730) Tersane Emini Kıblelizade Mehmed Bey tarafından şehzadelerin sünnet düğününde (1720) yenilenmiş ve minber eklenerek camiye tahvil edilmiştir. III. Selim döneminde (1789-1807) onarım gören yapıya bu sırada hünkâr mahfili ve buna bağlı hünkâr kasrı eklenmiştir. Mimari özellikleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında da onarım geçirmiş olduğunu gösterir.

Fevkânî[2] konumda, kareye yakın dikdörtgen planlı, kırma çatılı olan mescit, zamanında kayıkhane olarak tasarlanan bir bodrumun üzerine oturur. Beş adet basık kemerle deniz açılan bodrum katı, sahilin doldurulmasıyla özgün işlevini yitirmiş ve ibadet mekânı olarak değerlendirilmiştir. İki katlı hünkâr kasrı, caminin kuzeydoğu köşesine bitişiktir.

Yine Fatih döneminde, bu kez Edirne'de "nehir yalısı" olan ilginç bir örnek dikkati çeker: Tunca kıyısında, dönemin devlet

R1 Hasköy Handan Ağa Mescidi

R2 Edirne Kasım Paşa Camii

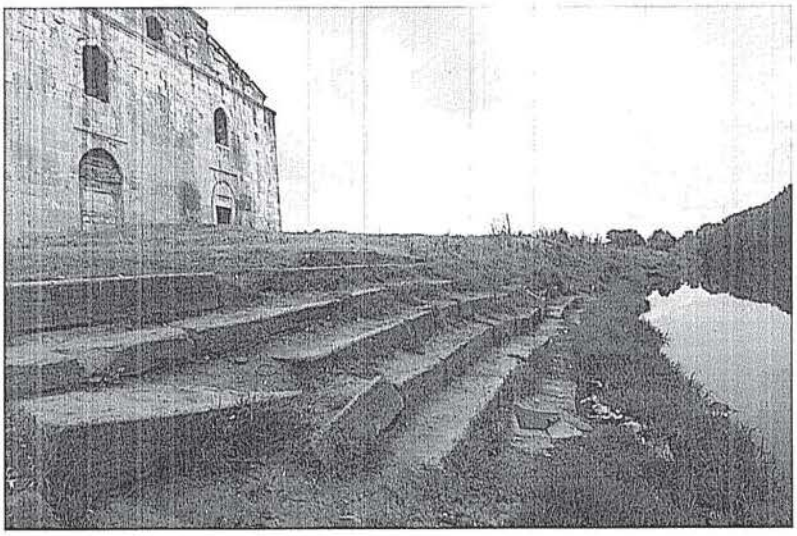

adamlarından Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa'nın 1478 tarihli **Kasım Paşa Camii**[3] (R2-3). Kesme taş örgülü duvarların kuşattığı kare planlı harimi tuğla örgülü bir kubbe örtmekte, kuzeydoğu köşesinde kesme taş minare yükselmektedir.

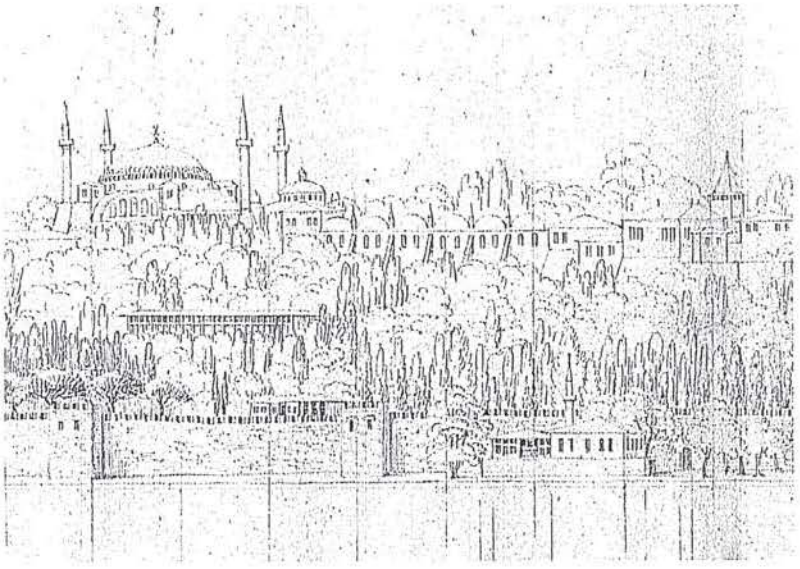
"93 Harbi" olarak anılan 1876-77 Osmanlı Rus Savaşı'nda Rusların, Balkan Savaşı'nda (1912) da Bulgarların işgaline uğradığı için nüfusu ciddi şekilde azalan Edirne'nin birçok başka camiinde de gözlendiği üzere, Kasım Paşa Camii'nin çevresindeki mahalle ortadan kalkmış, yapı tarlalar içinde kalmıştır. Batı yönünde akan Tunca üzerindeki kesme taş rıhtım ve on dört basamaklı merdiven, Edirne'nin kalabalık ve zengin bir şehir olduğu yüzyıllarda Kasım Paşa Camii'ne nehir yoluyla da ulaşıldığını kanıtlar.

Yalı-camilerin ve yalı mescitlerin, gelişimlerini 16. yüzyıldan itibaren yalnızca İstanbul'da sürdürdüğü gözlenir. Başta mescit olarak tasarlanan örneklerin tamamına yakını daha sonra, bir hayır sahibinin vakfiyeye imam-hatip kadrosunu eklemesi ve harime minber koydurmasıyla camiye dönüştürülmüştür. Bu yazının bağlamında, yapıların işlevlerinden çok mimari kimlikleri önem kazandığından, sonradan camiye dönüştürülen örnekler de "mescit" olarak anılacaktır.

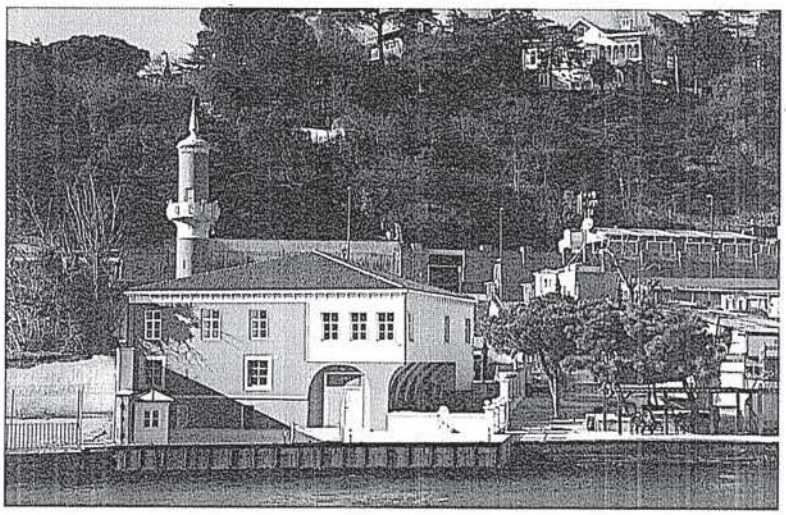
İstanbul'daki örneklerin en eskilerinden birisi, Topkapı Sarayı'nın sahilinde, surlarla deniz arasında yer alan **Bostancılar Tabhanesi Mescidi**[4] (R4), I. Süleyman (Kanunî) tarafından (1520-1566), Bostancılar Hastanesi'nin müştemilatı

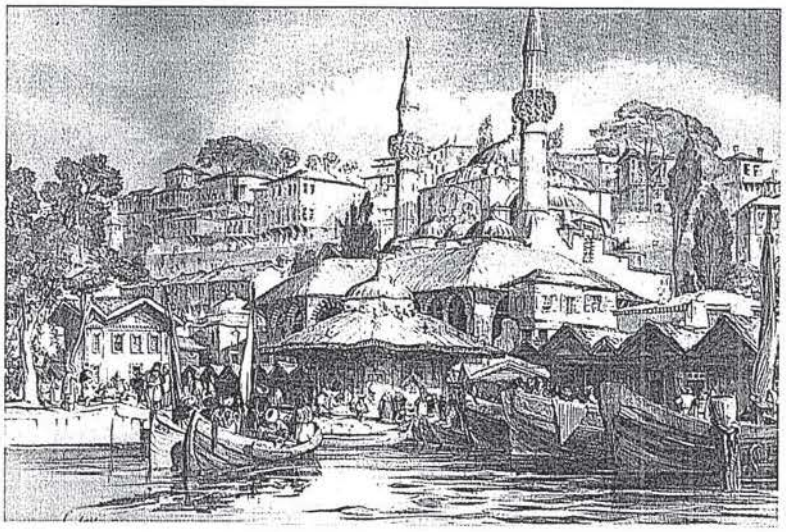
R3 Edirne Kasım Paşa Camii'nde rıhtım

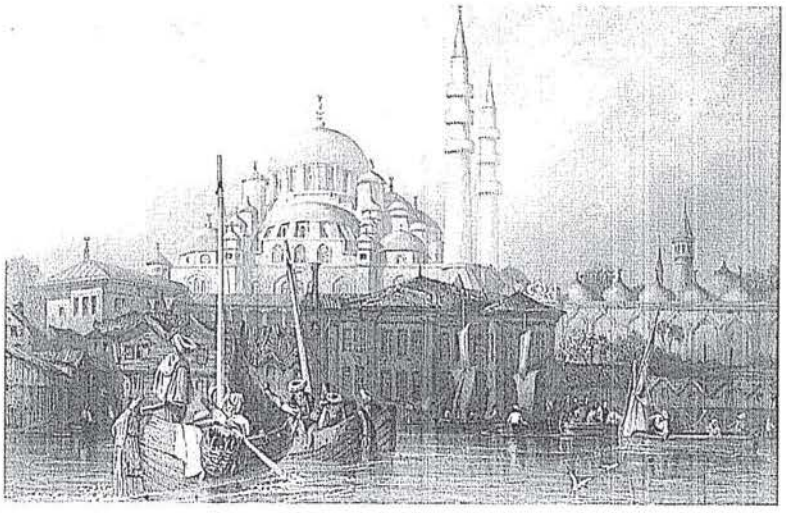
R4 Bostancılar Tabhanesi Mescidi

R5 Kuruçeşme Defterdar İbrahim Paşa Mescidi

R6 Üsküdar Mihrimah Sultan Camii

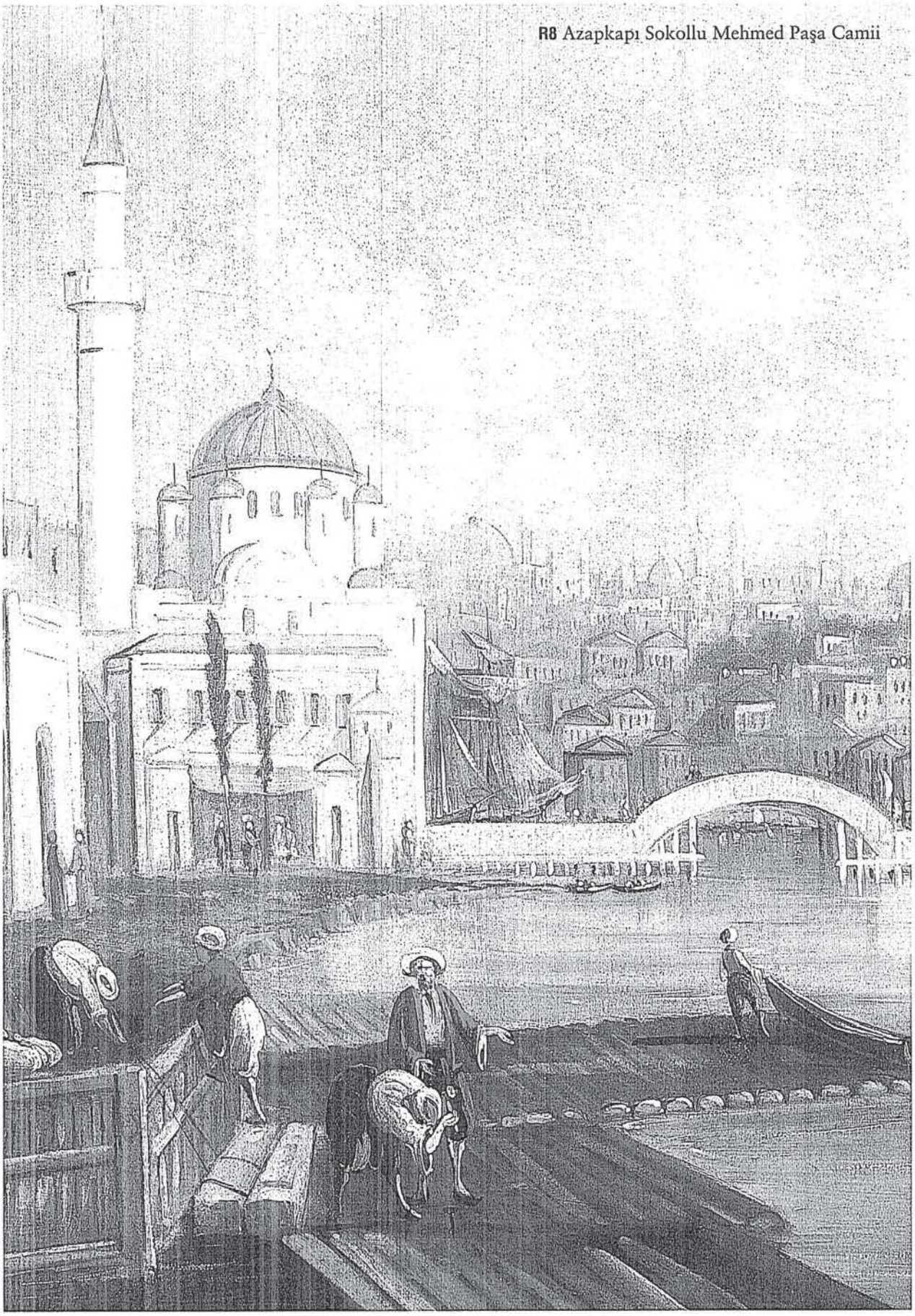
R9 Yeni Cami

olarak yaptırılmıştır. Nitekim mescidin güney yönündeki yapıya, Antoine-Ignace Melling'in Topkapı Sarayı planında "Hastalık Odası" adı verilmiştir. Yüksek bir kaideye oturan, dikdörtgen planlı ve kırma çatılı mescit 1871'de tren hattının yapımı sırasında yıktırılmıştır.

İstanbul'daki örneklerin büyük çoğunluğu Boğaz kıyısında sıralanır. Bunlardan Kuruçeşme'deki **Defterdar İbrahim Paşa Mescidi**[5] (R5) Kanunî (1520-1566) döneminde inşa edilmiş, II. Mahmud döneminde (1808-1839) onarım geçirmiştir. "Defterdarburnu Mescidi" ve "İhmal Paşa Camii" olarak da anılan fevkânî yapı kâgir duvarlı ve kırma çatılıdır. Batı kesimi girişe tahsis edilmiş olan zemin katta geriye kalan hacmin zamanında kayıkhane olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Üst katta doğu cephesinde yer alan ve mescide konut görünümü kazandıran, eliböğründelerin taşıdığı ahşap çıkma, zamanında çevresini saran yalılarla uyum içinde olmasını sağlamaktaydı.

Üsküdar'da Mimar Sinan'ın (ö.1588) eserlerinden 1547 tarihli **Mihrimah Sultan Camii**'nin[6] (R6) ilk inşa edildiğinde kıyıya çok daha yakın olduğu, III. Ahmed'in 1728'de caminin önündeki meydan çeşmesini yaptırması sırasında ve bunu izleyen zaman zarfında denizin doldurulduğu bilinmektedir. Nitekim şadırvanın, son cemaat yerine aşırı yaklaştırılarak aynı çatının altına alınması deniz yönünde arsanın dar olmasıyla açıklanabilir. Caminin üzerinden yer aldığı setten meydan kotuna inen merdivenlerin zamanında rıhtıma ulaştığı tahmin edilebilir.

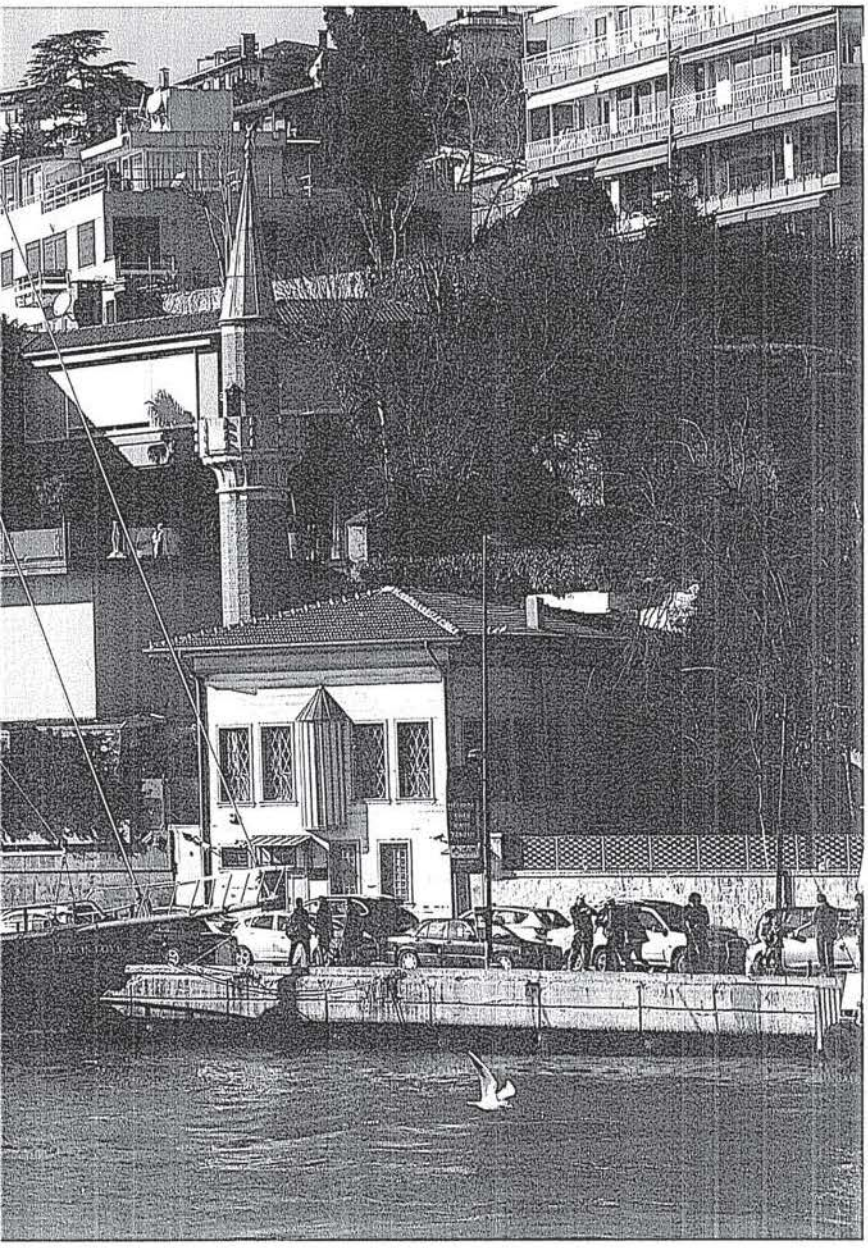
R8 Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa Camii

KATİBİM
İSTANBUL İL ÖZEL İDARESİ
TARAFINDAN RESTORASYONU
YAPILMAKTADIR.

R7 Şemsi Ahmed Paşa Camii

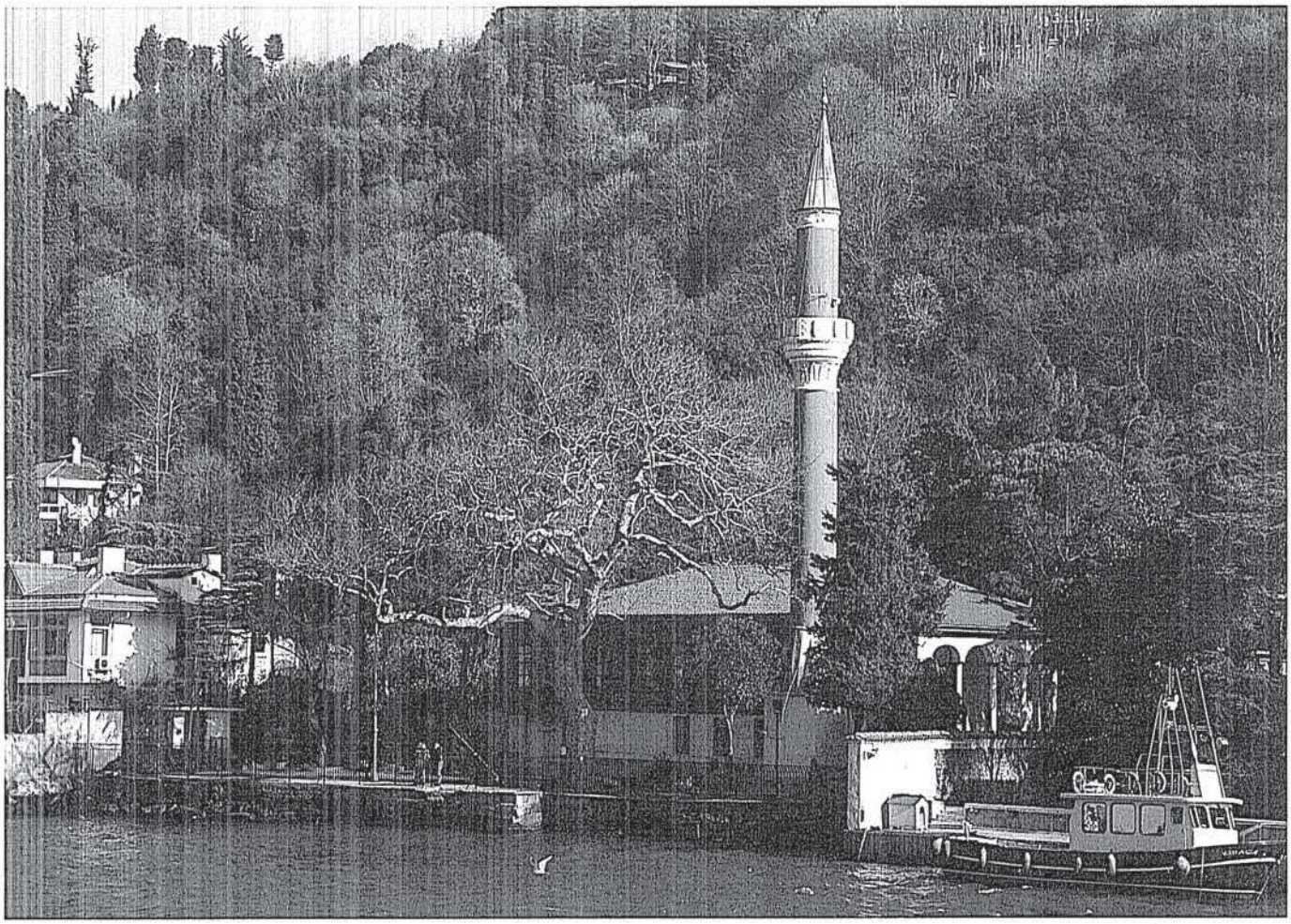

R10 Bebek Kayalar Mescidi

Yine Üsküdar'da, Mimar Sinan'ın son eserleri arasında yer alan, 1580 tarihli **Şemsi Ahmed Paşa Camii,**[7] (R7) doğu cephesine bitişen türbe ve avlusundaki medreseyle beraber küçük bir külliye meydana getirir. İsfendiyaroğulları hanedanına mensup olan Şemsi Ahmed Paşa'nın, külliyenin gerisinde, İstanbul manzarasına hâkim bahçeler içinde bir sarayda yaşadığı bilinmektedir.[8] Söz konusu külliyenin yerleşim düzeninde deniz ve manzara olgusunun ne denli dikkate alındığı açıkça görülür. Osmanlı mimarisindeki diğer ortak avlulu cami-medrese ikililerinden farklı olarak, burada medrese avluyu ancak iki yönden (kuzey ve batı) kuşatmakta, doğu yönünde ise muhteşem bir Boğaz manzarasına ve yazın bu yönden gelecek serin rüzgârlara açılan, pencereli bir ihata duvarı, bunun gerisinde de, zamanında kayıkların yanaştığı rıhtım uzanmaktadır.

Haliç kıyısında, Azapkapı'da yer alan **Sokollu Mehmed Paşa Camii,**[9] (R8) III. Murad döneminde (1574-1595), adı geçen veziriazam tarafından 1577-78'de yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın, merkezî planlı ve sekiz destekli yapılarındandır. 1807'deki yangından ve 1894 depreminden zarar gören yapı 1938-1941 arasında esaslı bir onarım görmüştür. Hâlen restorasyonda olan fevkânî yapı, çapraz tonozlu birimlerin oluşturduğu bir bodrumun üzerine oturur. Kuzey ve doğu yönlerinde, bodruma bitişik, beşik tonozlu dükkânlar Cumhuriyet dönemindeki onarımda iptal edilmiştir. Üç yönden iki katlı mahfillerle kuşatılmış olan harim

R11 Vaniköy Camii

mekânında merkezi kubbe, sekiz adet payeye oturan kemerlerle taşınır. Bugünkü görünümüne 1938-1941 onarımıyla kavuşmuş olan kapalı son cemaat yerine, yanlarda yer alan merdivenlerle ulaşılmakta, harime de, aynı şekilde, simetrik konumlu iki yan girişten dahil olunmaktadır. Cami kitlesinden koparılmış olarak kuzeydoğu köşesinde yükselen minareye geçiş, kapalı bir köprüyle sağlanmıştır. Yapının en ilginç özelliklerinden birisini oluşturan bu durum, dolma zemin üzerine inşa edilmiş olan camiyle minarenin birbirinden bağımsız olarak çalışmasını sağlamak için düşünülmüş olsa gerektir.

James Roberston'un bir panoramasında varlığı seçilen ve büyük ihtimalle II. Mahmud dönemine ait olan ahşap hünkâr kasrı caminin batı (Haliç) cephesine bitişmekte, saltanat kayığıyla camiye gelen padişahlar rıhtıma açılan bir kapıdan bu mekâna ulaşmaktaydı.

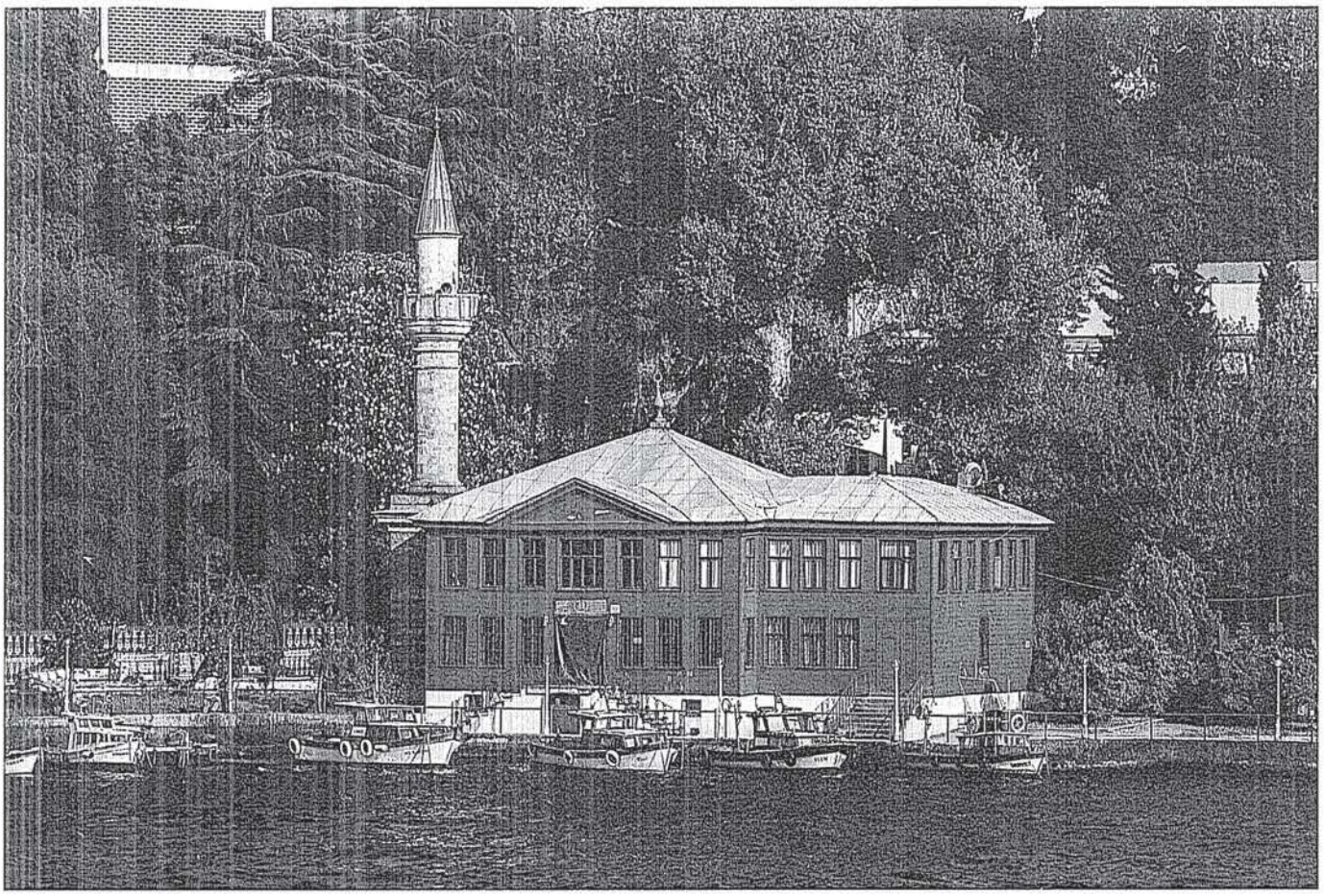
Eminönü'nde, inşaatı 1597'de Safiye Valide Sultan tarafından başlatılan fakat ancak 1663'te Turhan Valide Sultan tarafından tamamlanabilen **Yeni Cami**[10] (R9) kuşkusuz klasik döneme ait yalı-camilerin en görkemlisidir. İstanbul'da daha önce Şehzade ve Sultan Ahmed camile-

R12 Sarıyer Ali Kethüda Camii

rinde uygulanan, merkezî planlı ve dört yarım kubbeli şema burada da karşımıza çıkar. Birçok başka örnekte olduğu gibi Yeni Cami de, zamanla denizin doldurulması ve kıyının uzaklaşması sebebiyle günümüzde yalı konumunu yitirmiştir. Oysa kısmen denizin doldurulmasıyla elde edilen bir arsada, kazıklar üzerinde inşa edilen yapının başlangıçta Haliç kıyısında olduğu bilinir. Turhan Valide Sultan'ın özellikle Ramazan aylarında ikamet ettiği hünkâr kasrı Bizans dönemine ait deniz surları üzerine oturmakta, içerdiği itibarlı mekânlardan Haliç ve Boğaz manzarası seyredilmektedir. Hünkâr kasrının rampalı girişi kara (batı) yönüne açılır. Fakat hünkâr mahfiline geçit veren son derecede süslü kapı, eskiden rıhtımın bulunduğu ve icabında Cuma selamlıklarında saltanat kayığının yanaştığı Haliç (doğu) yönündedir.

Bebek-Rumelihisarı arasında, adını bulunduğu mevkiden alan **Kayalar Mescidi**[11] (R10) IV. Mehmed (Avcı) döneminde (1648-1687) Nişancı Sıdkı Ahmed Paşa tarafından 1662'den önce yaptırılmış, 1877'de Kadirî tarikatına bağlı Şeyh Ahmed Niyazi Efendi tarafından mescit-teke olarak ihya edilmiştir. Boğaz'a açılan girişin üzerindeki kitabe 1314/1896-97 tarihlidir. Hâlen cami olarak kullanılan yapının zemin katı, tekkenin selamlığı olarak kullanılan birimlere, üst katı mescit-tevhidhaneye tahsis edilmiştir. Minaresi dışında tamamen ahşap olan yapı dış görünümüyle, üst kattaki mihrap çıkıntısı dışında, mütevazı bir konutu andırır. Hazirede, 1529'da Atmeydanı'nda kat-

R13 Vaniköy Kuleli Ocağı Mescidi

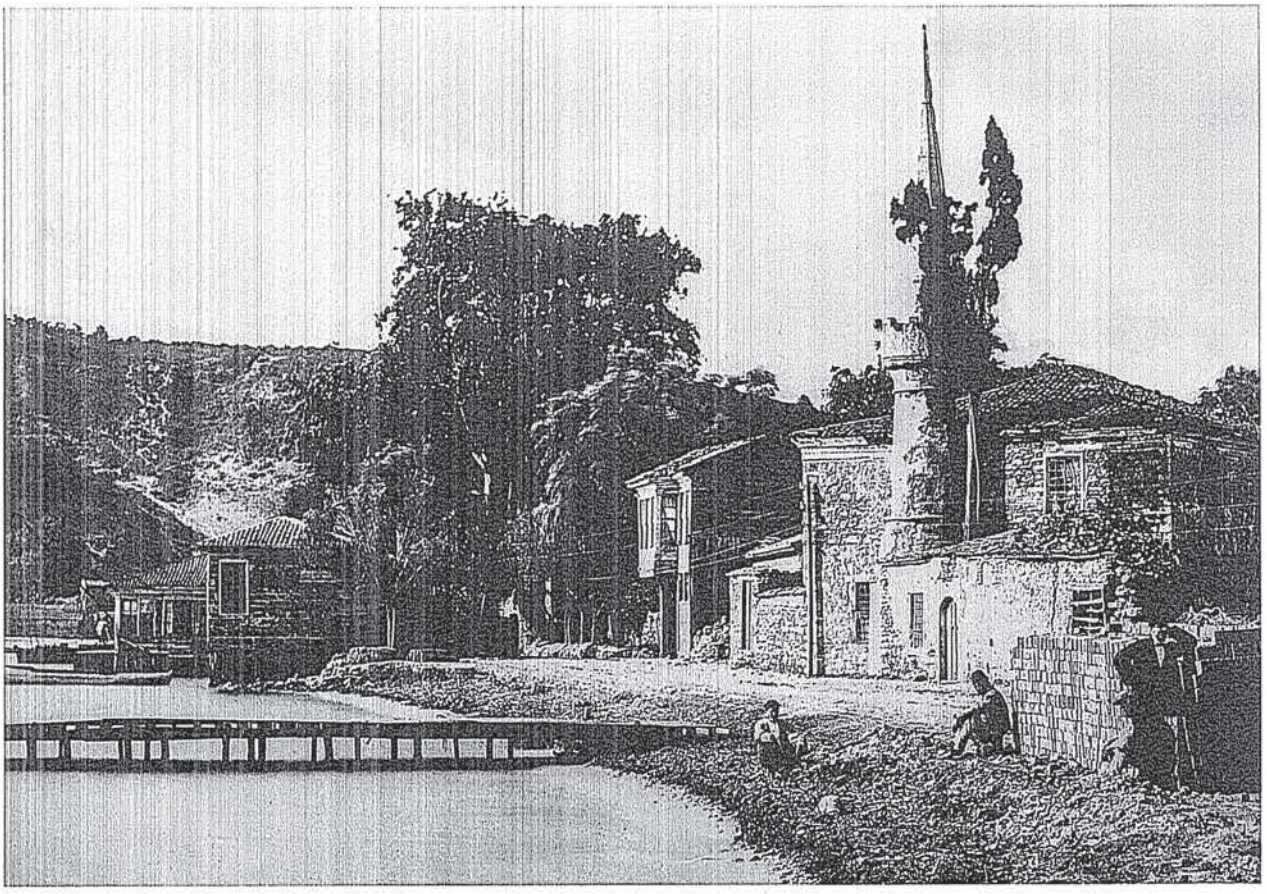
ledilen Bayramî-Melâmî kutbu, "Oğlan Şeyh" lakaplı İsmail Maşukî'nin başının gömülü olduğu rivayet edilen bir makam kabri vardır.

Sultan Şeyhi Vanî Mehmed Efendi tarafından 1665'te yaptırılan **Vaniköy Camii**'ne[12] (R11) I. Mahmud döneminde (1730-1754) hünkâr mahfili eklenmiş, Divitdar Mehmed Paşa tarafından 1752-53'te onartılan yapı 19. ve 20. yüzyıllarda da tamirler geçirmiştir. Vanî Mehmed Efendi, adını vermiş olduğu bu semtte, büyük bir ihtimalle camiine komşu olan yalısında yaşamaktaydı. Kâgir duvarlı ve kırma çatılı yapı, yayvan kitlesi ve Boğaz yönündeki ahşap mahfil çıkmasıyla yalı mimarisini çağrıştırır.

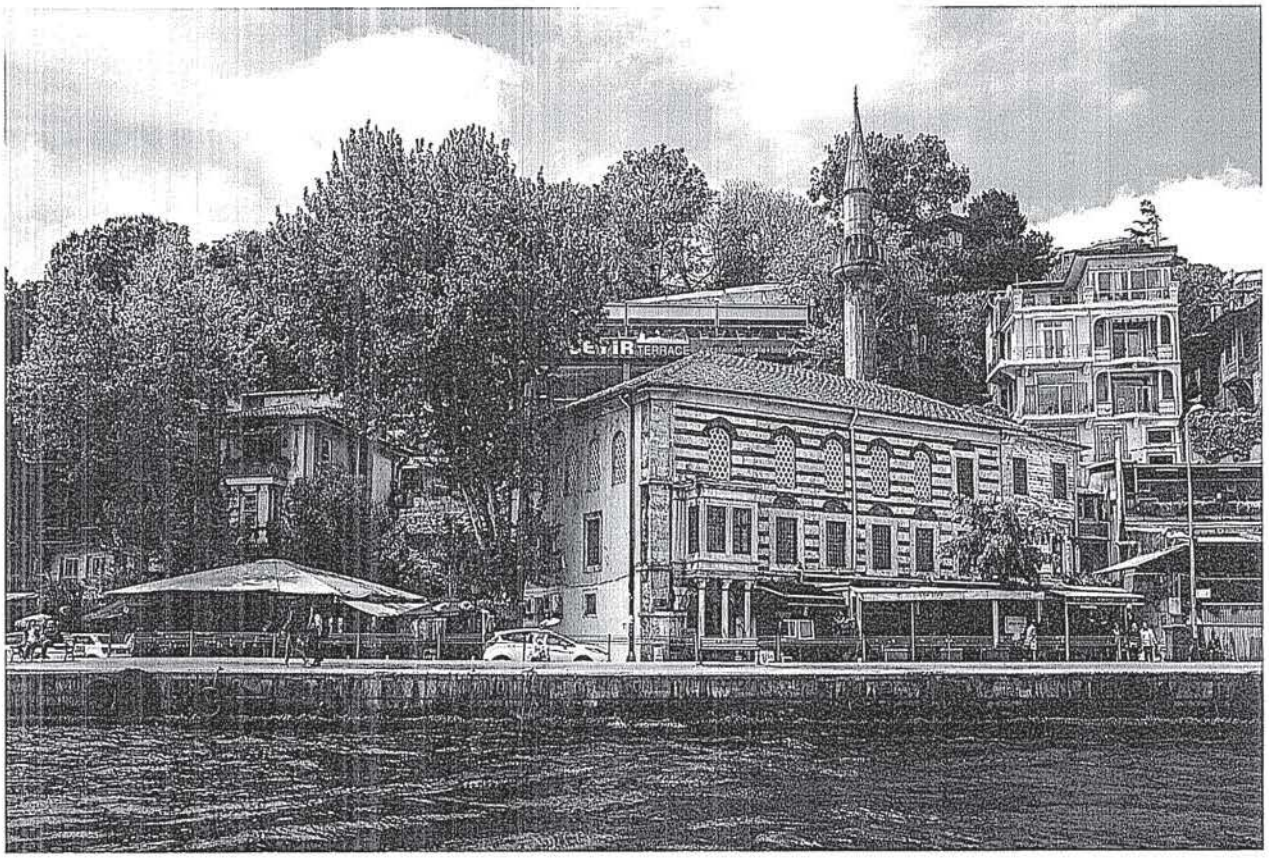
Sarıyer'in merkezindeki **Ali Kethüda Camii**[13] (R12), II. Mustafa'nın saltanatında (1695-1703) sadaret kethüdası olan Ali Efendi tarafından inşa ettirilmiş, 1720-21'de Veziriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (ö.1730) kethüdası Maktul Mehmed Ağa tarafından tamir ettirilmiş ve minareyle donatılmıştır. 19. yüzyılın ortalarında yenilendiği, mimari özelliklerinden belli olan, kâgir duvarlı ve kırma çatılı caminin, kayıkhane olarak tasarlanan zemin katı, zamanla de-

R14 Kuruçeşme Tezkireci Osman Efendi Camii

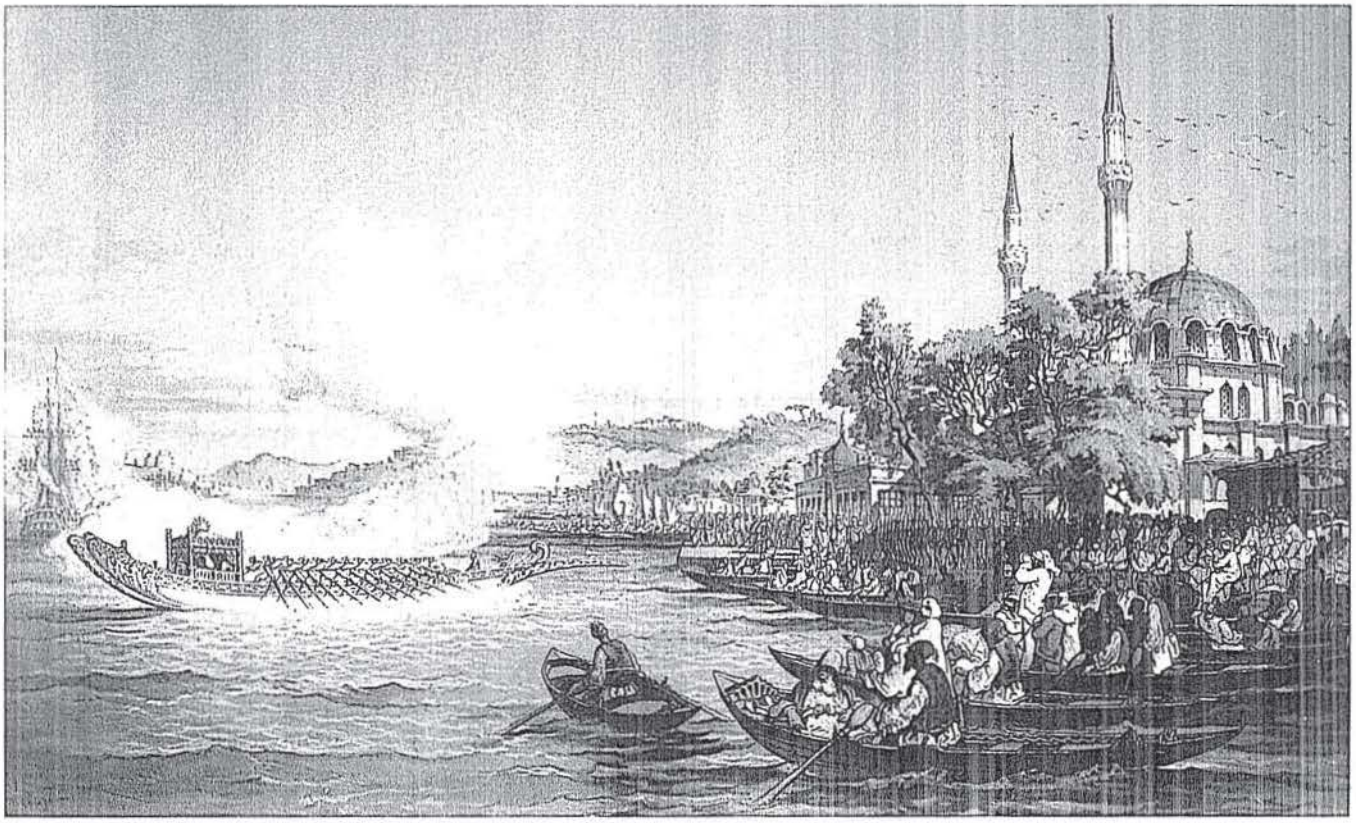

R16 Büyükdere Mescidi

R15 Rumelihisarı Hacı Kemâleddin Mescidi

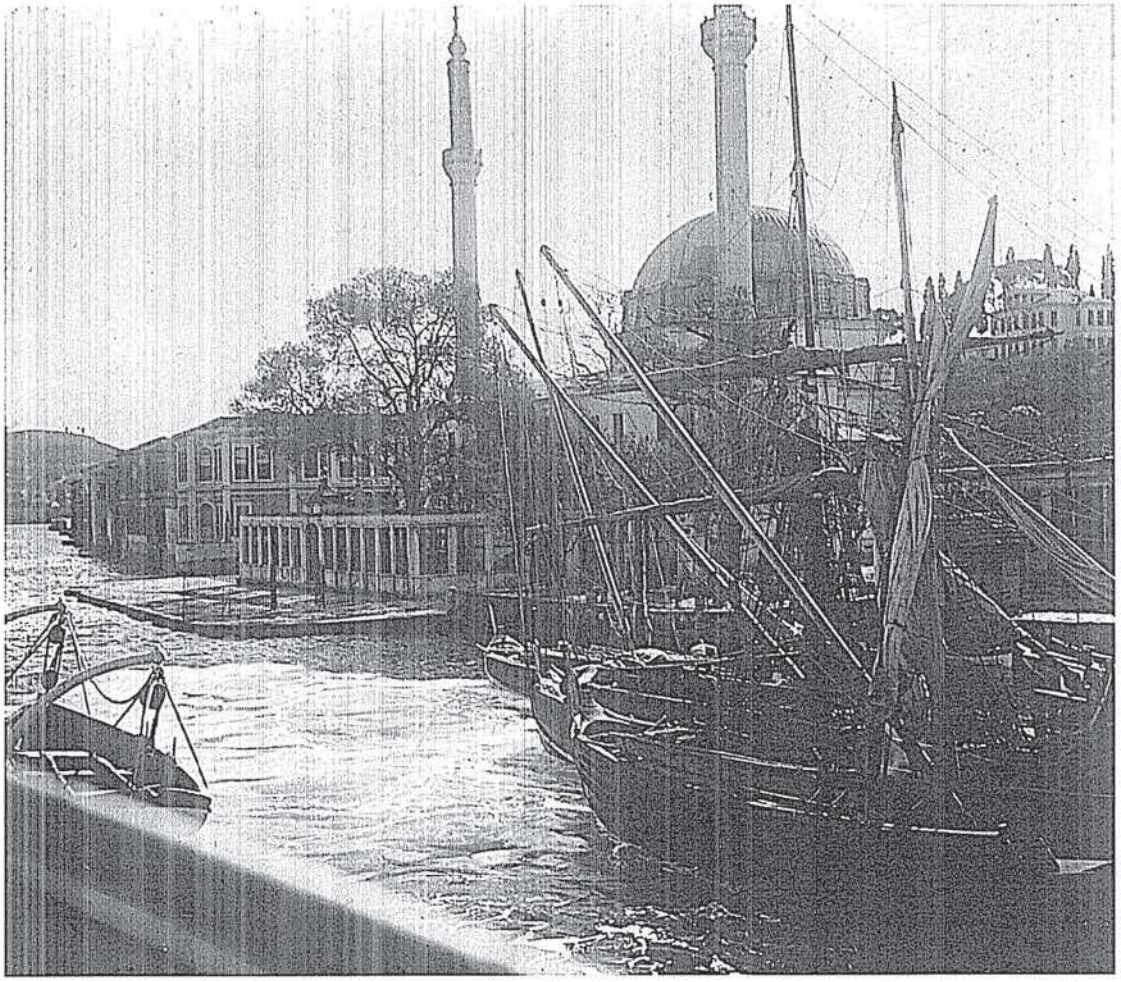

R17 Beylerbeyi Camii'nde Cuma selâmlığı

niz doldurulduğu için bu işlevini yitirmiş bulunmaktadır.

Çengelköy-Vaniköy arasında, Kuleli Kışlası'nın yanında yer alan ve "Kuleli Bahçe Mescidi, Kuleli Camii, Kaymak Mustafa Paşa Camii" gibi farklı şekillerde adlandırılan **Kuleli Ocağı Mescidi,**[14] (R13) 1720'de Veziriazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (ö.1730) damadı Nişancı Kaymak Mustafa Paşa (ö.1730) tarafından yaptırılmış, 1837'de II. Mahmud tarafından yeniden inşa ettirilerek kapalı son cemaat yeri ve hünkâr mahfili eklenmiştir. Hattat Hasan Efendi'nin minber ekleyerek camiye dönüştürdüğü bu mescitte, Boğaz'a bakan ve ampir üslubuna özgü üçgen bir alınlıkla taçlandırılmış olan, aşıboyalı giriş cephesi dönemin kasır ve yalı cephelerini andırır.

Kuruçeşme'deki **Tezkireci Osman Efendi Camii**[15] (R14) I. Mahmud'un tezkirecisi Osman Efendi tarafından adı geçen sultanın döneminde (1730-1754) inşa ettirilmiştir. Kâgir duvarlı ve kırma çatılı olan yapı semtin adıyla da anılır. Fevkânî caminin zemin katı dükkânlara ayrılmıştır. Boğaz cephesinde, ortada çokgen mihrap çıkması, batı kesiminde ise, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kız kardeşi tarafından yaptırılan çeşmenin yer aldığı mahfil çıkması dikkati çeker. Cephedeki bu hareketlilik, özellikle de iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler yapıya bir yalı kimliği katar.

R18 Beylerbeyi Camii

Rumelihisarı'ndaki **Hacı Kemâleddin Mescidi,**[16] (R15) yapıya adını vermiş olan hayır sahibince, tespit edilemeyen bir tarihte yaptırılmış, I. Mahmud tarafından 1743'te cami olarak yenilenen binaya minare ve hünkâr mahfili eklenmiştir. "İskele Camii" olarak da tanınan, kâgir duvarlı ve kırma çatılı yapı fevkânî olup zemin katında dükkânlar yer alır. Harimin güneybatı köşesinde, üç mermer sütuna oturan hünkâr mahfili çıkması minyatür bir köşk görünümü arz eder.

III. Mustafa döneminde (1757-1774) Sadaret Kethüdası Kara Mehmed Ağa tarafından yaptırılmış olan **Büyükdere Mescidi**[17] (R16) banisinin adıyla da anılır. Kâgir duvarlı ve kırma çatılı mescit 20. yüzyılın son çeyreğinde geçirdiği tadilat sonucunda özgünlüğünü yitirmiş, sahilin uzaklaşmasıyla kıyıdan ve iskelesinden de soyutlanmıştır.

I. Abdülhamid'in Beylerbeyi kıyısında, 1778'de, annesi Rabia Şermi Kadınefendi'nin (ö.1732) hatırasına ithaf ettiği cami kâh semtin adıyla (**Beylerbeyi Camii**[18]) (R17-18) kâh banisinin adıyla (**Hamid-i Evvel Camii**) anılır. Dönemin hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın

R19 Emirgân Camii

tasarladığı yapıda sekiz destekli merkezî plan şeması uygulanmıştır. Kesme taş örgülü duvarlardaki payelere oturan sekiz kemerin taşıdığı kubbe aslında ahşap iskeletlidir. İçeriden bağdadi sıva, dışarıdan kurşun kaplamayla donatılarak gerçek kubbe görünümü yaratılmıştır. Camini arsası denizin doldurulmasıyla elde edilmiş olduğundan bu tür hafif bir kubbenin tercih edidiği kesindir.[19] II. Mahmud 1810-11'de minareleri yeniden inşa ettirmiş ve deniz yönündeki çevre duvarını eklemiştir. Bu duvarın ekseninde, saltanat kayığıyla camiye gelen padişahların kullandıkları kitabeli ve II. Mahmud tuğralı kapı yer alır. Bütün geç dönem selâtin camilerinde olduğu gibi, giriş cephesi boyunca gelişen fevkânî mahfil ve hünkâr kasrı camiye bir saray görünümü kazandırır.

I. Abdülhamid'in bu gruba giren diğer bir eseri de, erken yaşta ölen şehzadelerinden Mehmed ve annesi Hümâşah Kadınefendi için 1781 yılında yaptırılan **Emirgân Camii'dir**[20] (R19). Cami II. Mahmud tarafından 1838'de yeni baştan inşa ettirilmiştir. Eğimli hatların yer almadığı, durağan cephe tasarımı ve harimin bezeme programı, Osmanlı mimarisinde özellikle II. Mahmud döneminde etkisi hissedilen ampir üslubunu yansıtır. Kâgir

R20 Arnavutköy Tevfikiye Camii

duvarlı harimin kuzey cephesine bitişen ahşap duvarlı hünkâr kasrına ait girişin üzerindeki çıkma, Toskan başlıklı mermer sütunlara oturmaktadır. Saltanat kayıklarının yanaştığı iskeleye açılan kapının lentosunda, Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'nin (ö.1848) ta'lik hattıyla yazılmış 1254/1838 tarihli ihya kitabesi ve II. Mahmud'un tuğrası yer alır.

Arnavutköy'de, Akıntıburnu'nda II. Mahmud'un 1832-1838 arasında inşa ettirdiği, bulunduğu mevkiden dolayı "Akıntıburnu Camii" olarak da adlandırılan **Tevfikiye Camii**[21] (R20) dikdörtgen planlı, kâgir duvarlı ve kırma çatılıdır. Batısındaki iki katlı hünkâr kasrı ise ahşaptır. Fevkânî cami, önceleri kayıkhane olarak kullanıldığı anlaşılan, halen Vakıflar tarafından kiraya verilen dükkânların üzerine oturur. Cephelerde yer alan Toskana başlıklı pilasterler, ayrıca mihrap cephesini taçlandıran üçgen alınlık (*fronton*) ampir üslubunu yansıtır ve yapıya camiden ziyade II. Mahmud döneminin resmî yapılarını andıran bir kimlik katar.

Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından Ortaköy'de inşa ettirilen **Büyük Mecidiye Camii** (1854) (R21), ayrıcalıklı konumundan ötürü, Sarayburnu ve Üsküdar dahil olmak üzere, İstanbul'un

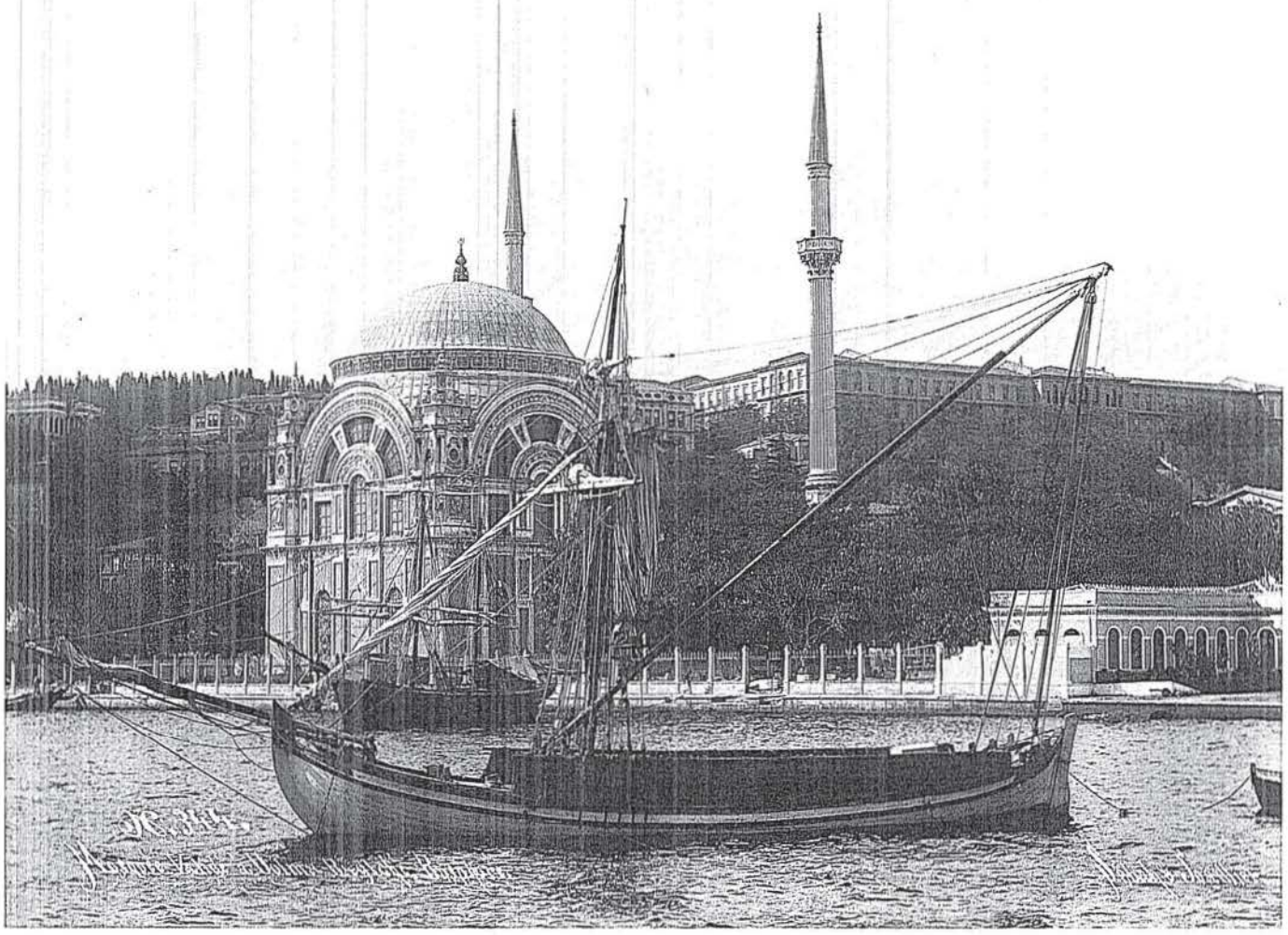

R21 Büyük Mecidiye Camii'nde Cuma selamlığı

birçok yerinden izlenebilmektedir. Tanzimat dönemi selâtin camilerinde kalıplaşmış olan şema bu yapıda da karşımıza çıkar: Cami, kare planlı ve kubbeli, baldaken tasarımlı harimle bunu giriş (kuzey) cephesi boyunca gelişen hünkâr kasrından müteşekkildir. Caminin cümle kapısı kuzeye, hünkâr kasrının girişi ise batı yönündeki rıhtıma açılmaktadır.

Dolmabahçe'de Abdülmecid'in annesine ithaf ettiği 1855 tarihli **Bezmialem Valide Sultan Camii**'nde[22] (R22) de, çağdaşı olan Büyük Mecidiye Camii'nin şeması tekrar edilmiştir. Kıyıda yer almasına rağmen yalı-camiler içinde denizle bağlantısı nispeten zayıf olan bir örnektir. Bunun sebebi caninin, Dolmabahçe Sarayı, Saray Tiyatrosu[23] ve Istabl-ı Âmire[24] tarafından çevrelenen, saat kulesiyle donatılmış meydana "yönelmiş" olmasıdır. Mamafih camiyi kuşatan parmaklıklı çevre duvarında, deniz tarafında teşhis edilen kapı, padişahların Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet etmedikleri zamanlarda camiye deniz yoluyla ulaştıklarını gösterir.

Ele alınan yapı grubunun son örneklerinden birisi Kuzguncuk'ta 1860'ta Şeyhülislâm Üryanîzade Ahmed Esad Efendi (ö.1889) tarafından yaptırılan **Üryanîzade Mescidi'dir**[25] (R23). Lebidera konumun yanı sıra, minaresi de dâhil, tamamen ahşap olan mescit, yalı mimari-

R22 Bezmialem Valide Sultan Camii

siyle bütünleşen bir görünüm sergiler. A. Esad Efendi'nin torunu olan ve mescidin gerisindeki koruda ahşap köşkünde yaşayan Cemil Molla'nın (ö.1941) Ramazan aylarında, çoğu çevredeki yalıların halkından olan cemaate mescitte teravih namazı kıldırdığı bilinmektedir.

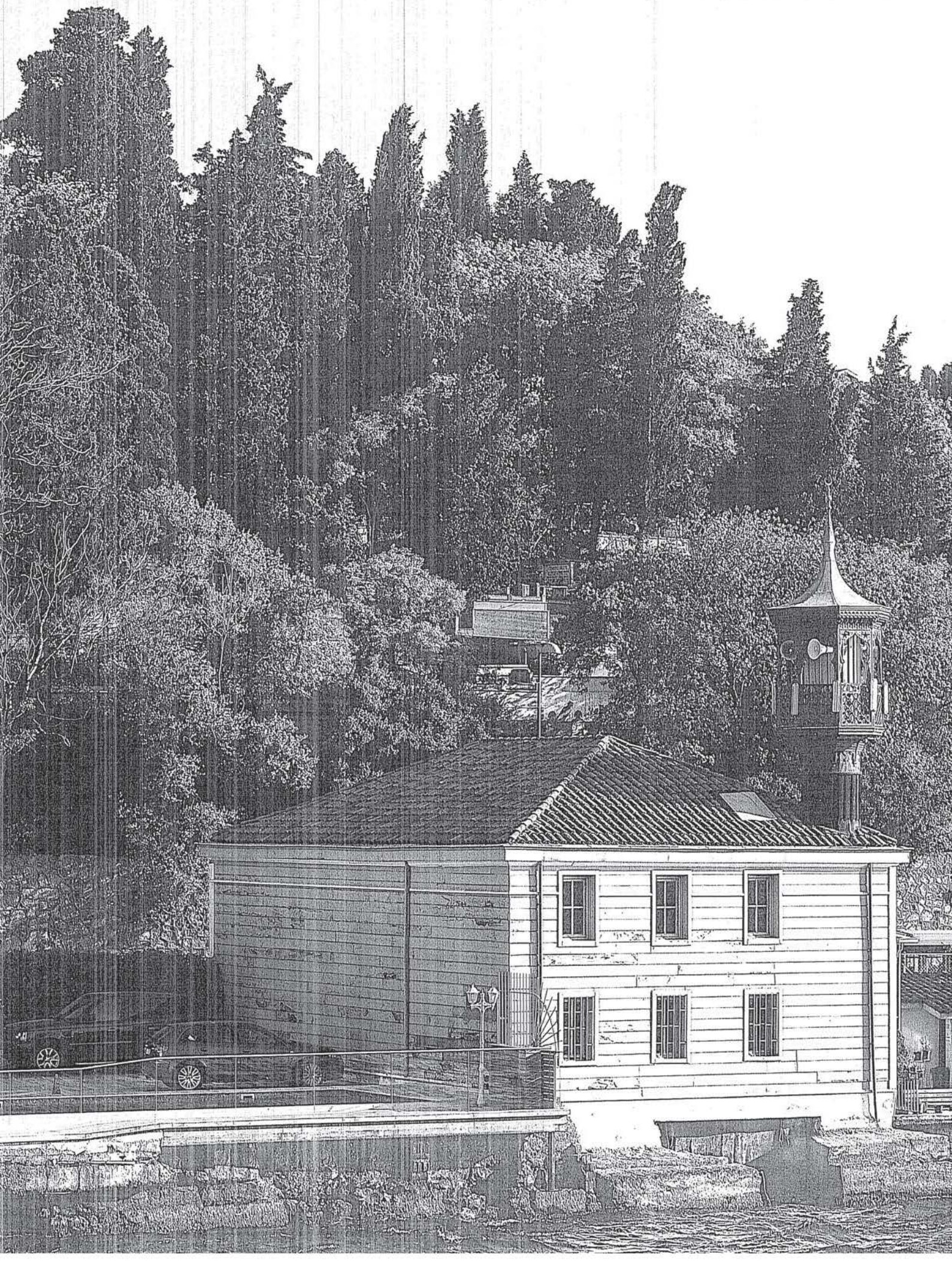
YALI-TEKKELER

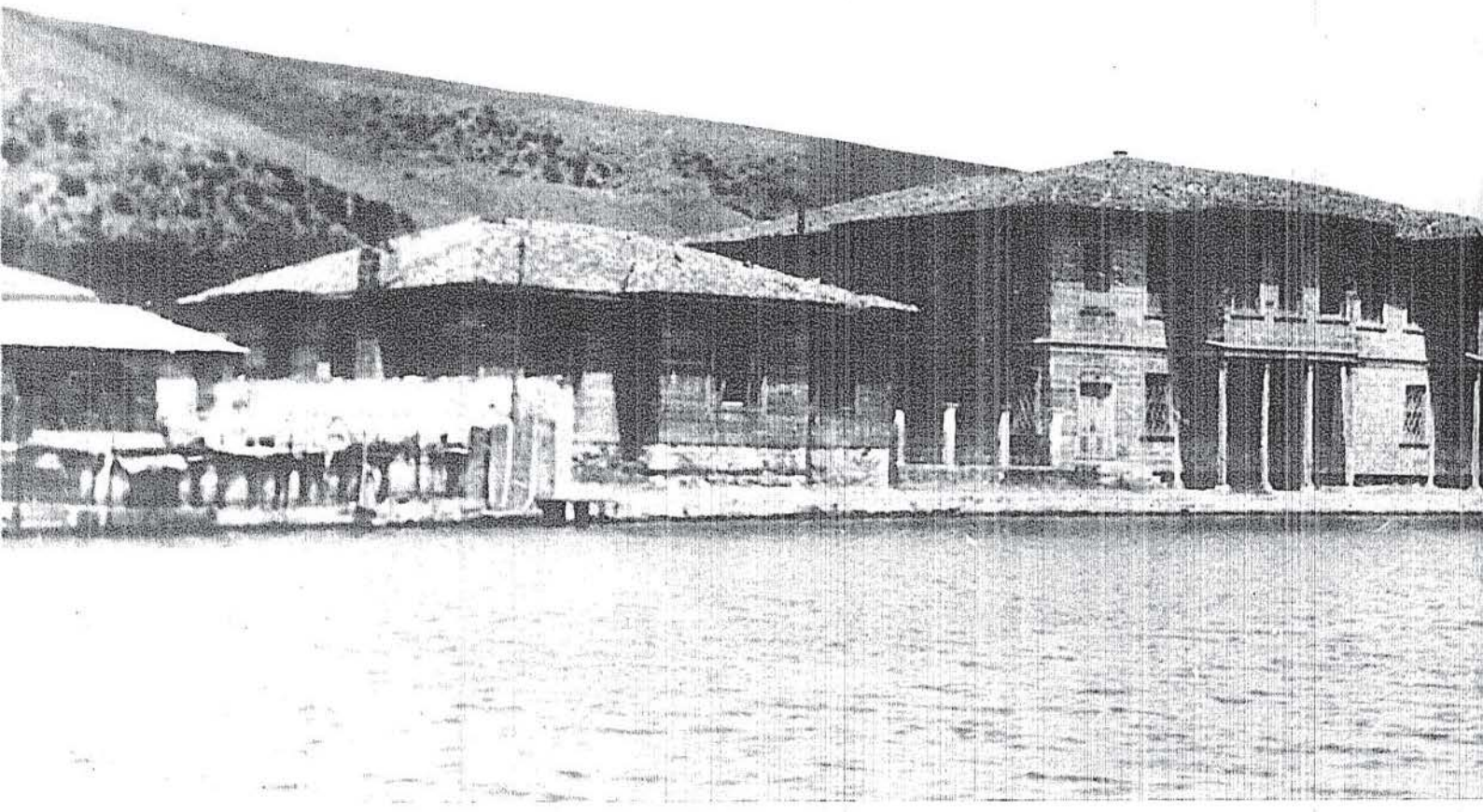
İstanbul'da, yalı-camilerle ve yalı-mescitlerle aynı özellikleri paylaşan bazı tarikat yapılarının varlığı da dikkati çeker. "Yalı-tekkeler" olarak adlandırdığımız bu grubun en tipik örneklerinden birisi, Rumeli Hisarı'nın Marmara (batı) yönündeki duvarına bitişik olan **Durmuş Dede Tekkesi**'dir[26] (Bkz. Syf. 57). Gülşenî tarikatına bağlı olarak 1528'de faaliyete geçen, sonaradan Halvetîliğin Cerrahî koluna bağlanan tekke 1898'de yeniden inşa ettirilmiş, Bebek-Rumelihisarı yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Tekke adını Boğaz'ın mistik folklorunda önemli yeri olan ve burada gömülü bulunan Durmuş Dede (ö.1616) adındaki meczuptan almıştır. Dış görünümü itibariyle iki katlı bir ahşap yalıdan farksız olan tekkenin tevhidhanesi üst katta yer almaktaydı. Boğaz kıyısına açılan harem ve selamlık girişlerinin üzerindeki konsollu çıkmalar ampir üslubuna özgü üçgen alınlıklarla taçlandırılmıştır.

Bugünkü Çırağan Sarayı'nın yerinde, 1622'de Sadrazam Ohrili Hüseyin Paşa tarafından yaptırılan **Beşiktaş Mevlevîhanesi**[27] (Bkz. Syf. 73), kıyıda yer alan, ahşap kubbeli ve kırma çatılı semahanesiyle, devrinde Boğaz'ın en "saltanatlı" tarikat yapısıydı. Abdülaziz (1861-1876) tarafından yıktırılan Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin devamı olarak, Eyüp'ün Bahariye kıyısında, Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede (ö.1911) tarafından 1874-1877 arasında inşa ettirilen **Bahariye Mevlevîhanesi**[28] (R25) de yalı özelliğini devam ettirmiştir. Haliç boyunca uzanan rıhtımın gerisinde batıdan doğuya doğru, selamlık, semahane-türbe ve harem üç bağımsız yapı olarak sıralanmakta, mevlevîhanenin diğer birimleri bunların arkasında yer almaktaydı. Semahane-türbe binasının, mahfilleri barındıran kısmî, üst katında güneydoğu köşesini işgal eden hünkâr mafilinin girişi ise yapının doğu cephesindedir.

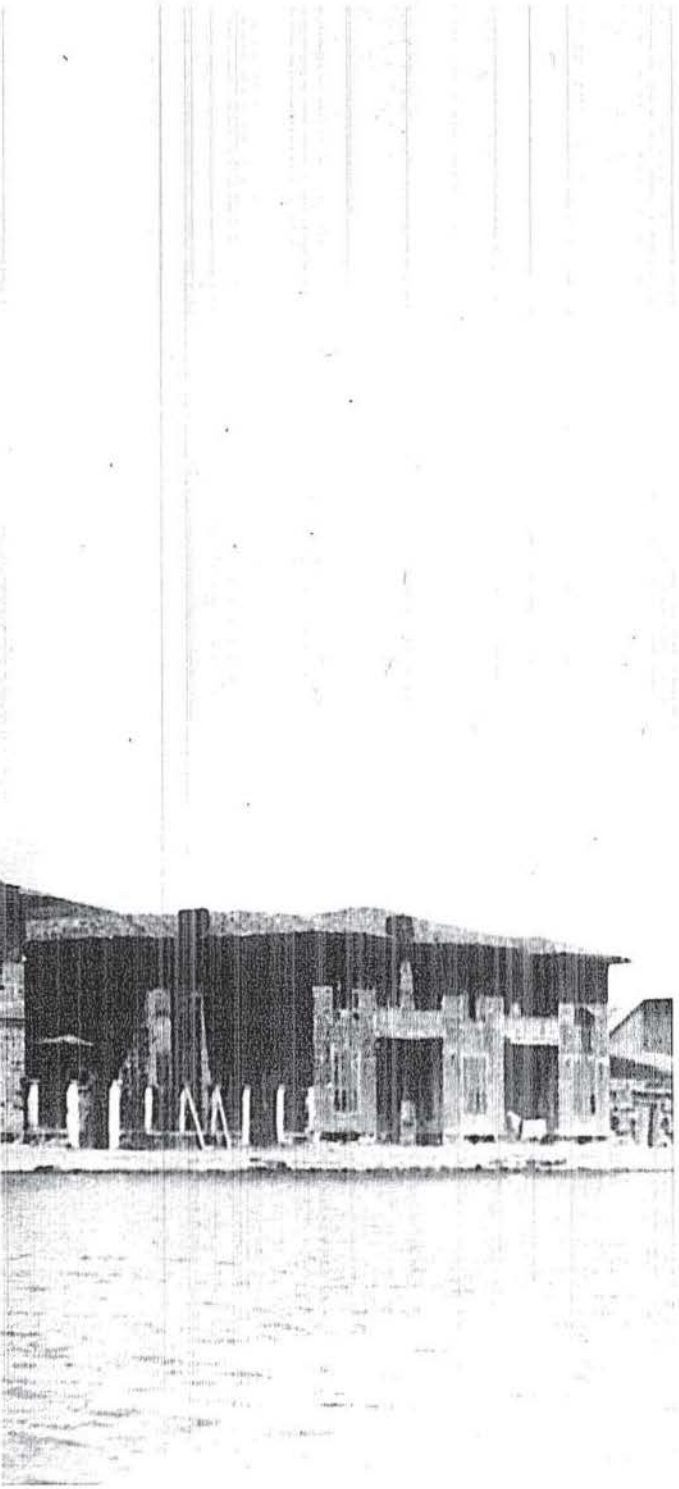
Mevlevî kültürüyle yalı geleneğinin iç içe yaşandığı bu tesise, özellikle deniz yoluyla ulaşılıyordu.[29] Nitekim Mevlevî muhibbi olan ve dergâhta önemli bir onarımı gerçekleştiren V. Mehmed Reşad (1909-1918) 16 Aralık 1910'da icra edilen resm-i küşâda katılmak için, önce kara yoluyla Kağıthane'ye gelmiş, buradaki İmrahor Kasrı'nın rıhtımından da motora binerek Bahariye'ye ulaşmış, rıhtımda saf bağlayıp "ism-i Celâl çeken" dedeler ve tüten buhurdanlar arasından geçerek dergâha girmişti.[30] Bahariye Mevlevîhanesi 1930'larda, yerlerini fabrikalara terk eden yalılarla ve temsil ettiği kültür birikimiyle birlikte tarihe karışmış, yakın bir tarihte İstanbul Büyükşehir Belediyesi Tarihi Çevre Müdürlüğü tarafından aslına uygun olarak ihya edilmiştir.

R23 Kuzguncuk Üryanîzade Mescidi

R24 Eyüp Bahariye Mevlevîhanesi

DEĞERLENDİRME

Bu makalede ele aldığımız yalı konumlu yapıların önemli bir kısmında Osmanlı mühendislik tarihi açısından önemli bir özellik karşımıza çıkar: Denizi doldurmak suretiyle elde edilen arsalara inşa edilen örneklerde, yan yana çakılan ahşap kazıkların taşıdığı kalın bir Horasan harcı tabakasıyla bir tür "tabliye" oluşturulmuş, yapı bunun üzerine oturtulmuştur. Örneğin, hâlen onarım geçiren Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin bodrumunda yapılan sondajlarda söz konusu tabliyeye ulaşılmış, bu sayede, zaman içinde kuzeybatı yönüne doğru oturmuş olan yapıda herhangi bir çatlağın oluşmadığı tespit edilmiştir. Bu altyapıyı gerektiren inşaatlarda, "Tersane mimarları" olarak anılan, dalgakıran ve rıhtım yapımında uzmanlaşmış mimarlardan yararlanıldığı kolayca tahmin edilebilir. Bu meyanda Yeni Cami'nin, Mimar Davud Ağa (ö.1599) tarafından başlatılan inşaatının "Dalgıç" lakaplı Ahmed Ağa (ö.1607) tarafından sürdürülmüş olması da dikkate değer.

Ele alınan örneklerde, onları ayrıcalıklı kılan özellikler arasında kayıkhanelerin varlığı dikati çekiyor. Handan Ağa ve Defterdar İbrahim Paşa mescitleriyle Ali Kethüda ve Tevfikiye camilerinde, fevkânî harimin altına yerleştirilen kayıkhaneler söz konusu yapıların deniz ulaşımıyla ne denli iç içe olduğunu kanıtlamakta ve onları yalılara yaklaştırmaktadır.

Bu bağlamda önemli olan bir başka husus da yapıların rıhtımlarla donatılmasıdır. Ne yazık ki İstanbul'daki bunca örnekte,

denizin devamlı doldurulması ve kıyı yollarının genişletilmesi sonucunda, özgün rıhtımların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Teşhis edilebilen iki örnek Edirne'deki Kasım Paşa Camii'nin yanında, Tunca nehri üzerindeki rıhtım ve merdiven kalıntısıyla Üsküdar Şemsi Paşa Camii'nin rıhtımıdır.

Bazı örneklerde göze çarpan diğer bir özellik de bazen ana girişlerin (cümle kapılarının), bazen de hünkâr mahfili/kasrı girişlerinin denize göre yönlendirilmiş olmasıdır. Boğaz'ın Anadolu kıyısında yer alan örneklerde zaten giriş cephesi denize nazır olduğu için girişlerin bu yönde olması doğaldır. Ne var ki, Rumeli yakasındaki örneklerin bazılarında kara tarafında (batı cephesine) olması gereken girişlerin, deniz ulaşımı dikkate alınarak Boğaz (mihrap/güney) cephesine ya da yan cephelere alındığı dikkati çeker. Fevkânî olan Kayalar Mescidi'nde zemin katta yer alan cümle kapısı, Defterdar İbrahim Paşa Mescidi ile Emirgân Camii'nde de hünkâr girişi Boğaz kıyısındaki iskelelere açılır. Yeni Cami, Vaniköy Camii, Büyük Mecidiye Camii ve Bahariye Mevlevîhanesi'nde de hünkâr mahfiline/kasrına geçit veren kapılar rıhtımdan kolay ulaşılan yan cephelere alınmıştır. Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa Camii'nde de, artık mevcut olmayan hünkâr kasrının girişi Haliç (batı) yönündeki rıhtıma açılmaktaydı.

Bu arada, Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi'nde camiye bitişik olan türbenin, kıyının bulunduğu kuzey yönüne alınması da dikkat çekicidir. Yerleşimdeki bu tercih, yapının özellikle deniz yönünden algılanması, dolayısıyla daha çok insanın türbeyi görebilmesi ve baninin ruhuna Fatiha okuması arzusuyla açıklanabilir.

Osmanlı mimarisinde teşhis edilen yalı konumlu dinî yapıların özellikle İstanbul'da yoğunlaştığı görülüyor. Kuşkusuz bunun başlıca sebebi şehrin, iri dalgalar oluşmadığı için yalı inşaatına izin veren Haliç ve Boğaziçi gibi iki deniz parçasına sahip olmasıdır. Söz konusu yapıların kıyıda inşa edilmelerini topografyanın dayattığı bir mecburiyet olarak algılamak pek mümkün değildir. Kıyıya sokulmanın asıl sebebi, Osmanlı yüzyıllarında gündelik hayatın İstanbul'da denizle, Edirne'de nehirle iç içe olmasıdır. Haliç ve Boğaz kıyılarında yer alan mütevazı mescitlerin önemli bir kısmında, özellikle 18. yüzyılda eklenmiş hünkâr mahfilleri ve kasırlarına rastlanması da, İstanbul'da özellikle bu dönemde "kıvamını bulan" denizle barışık hayat tarzının dinî mimariye yansıması olarak değerlendirilebilir.

NOTLAR

1 Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, İstanbul, 1281/1864-65, I, 307; Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul, 1314/1896-97, I, 551-552; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, yay. Türk Tarih Kurumu, Ankara, I, 1987, 67.

2 Zemini çevreye göre yükseltilmiş olan.

3 E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, III, İstanbul, 1973, 210-214.

4 Ayvansarâyî, *Hadîka*, I, 242; Mehmet Doğru – Yüksel Kanar – Süleyman Mollaibrahimoğlu – M. Ali Arslan – Kemâl Kızgın, *Eminönü Camileri*, İstanbul, 1987, 212-213; M. Baha Tanman, "Antoine – Ignace Melling İstanbul Panoraması Eskizi (18. Yüzyıl Sonu) / Sketch of an Istanbul Panorama (End of 18th Century)", *Uzun Öyküler. Melling ve Dunn'un Panoramalarında İstanbul / Long Stories. İstanbul in the Panoramas of Melling and Dunn*, ed. Ekrem Işın, yay. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008, 44-45.

5 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 122-123; Raif, *Mir'at*, I, 289; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 19-20; Tarkan Okçuoğlu, "İbrahim Paşa Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1994, 127-128; A. Vefa Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, yay. TAÇ Vakfı – İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2008, I, 143-145.

6 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 186-187; Raif, *Mir'at*, I, 104-105; İ. Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul, 1976, I, 213-231; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 47; Doğan Kuban, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *Dünden Bugüne*, V, 1994, 456-457; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, yay. Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2001, I, 261-269; Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan – Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London, 2005, 300-305.

7 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 191-194; Raif, *Mir'at*, I, 55-57; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 281-288, II, 251-263; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 62-63; Gülbin Gültekin, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne*, VII, 1994, 157-159; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 347-352; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, 492-498.

8 Nitekim İstanbul'da 16.–18. yüzyıllar arasında inşa edilen ve Atmeydanı'ndaki Makbul İbrahim Paşa Sarayı dışında, hepsi ortadan kalkmış olan kâgir vezir saraylarını, kişilerin günümüze intikal eden hayır eserlerinin yakınında aramak gerekir.

9 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 37-38; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 37-38; A. Vefa Çobanoğlu, "Beyoğlu'ndaki Camiler", *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, yay. TAÇ Vakfı – İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2004, I, 356-357.

10 Ayvansarâyî, *Hadîka*, I, 20-22; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 153-155; *Eminönü Camileri*, 213-218; Doğan Kuban, "Yeni Cami Külliyesi", *Dünden Bugüne*, VII, 1994, 464-467.

11 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 124-126; Raif, *Mir'at*, I, 280-281; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 38; N. Esra Dişören, "Kayalar Mescidi ve Tekkesi", *Dünden Bugüne*, IV, 1994, 498-499; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 148; M. Baha Tanman, "Tekkeler", *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, I, 196-198.

12 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 168-169; Raif, *Mir'at*, I, 207-209; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 307-308; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 69; N. Esra Dişören, "Vaniköy Camii", *Dünden Bugüne*, VII, 1994, 368; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 163.

13 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 143; Raif, *Mir'at*, I, 246; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 41; Tarkan Okçuoğlu, "Ali Kethüda Camii", *Dünden Bugüne*, I, 1993, 193-194; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 156-157.

14 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 170-171; Raif, *Mir'at*, I, 206; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 191-192; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 42; Rezan Çelebi, "Kuleli Bahçe Camii", *Dünden Bugüne*, V, 1994, 117; M. R. Hâtemi Baraz – Zeynep Demircan, *Çengelköy'de Tarih*, İstanbul, 2004, 277-279; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 162.

15 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 123-124; Raif, *Mir'at*, I, 286-287; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 42; E. Güzel Erdoğan, "Tezkireci Osman Efendi Camii", *Dünden Bugüne*, VII, 1994, 261; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 145.

16 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 126-131; Raif, *Mir'at*, I, 271-273; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 33; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 149.

17 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 142; Raif, *Mir'at*, I, 250; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 36; Tarkan Okçuoğlu, "Büyükdere Camii", *Dünden Bugüne*, II, 1994, 363; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 155.

18 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 171-181; Raif, *Mir'at*, I, 191-198; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 110-117; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 12; Selçuk Batur, "Beylebeyi Camii", *Dünden*

Bugüne, II, 1994, 203-205; M. R. Hâtemi Baraz, *Beylerbeyi*, İstanbul, 1994, I, 110-119; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 160.

19 Aynı çözüm, Haliç kıyısında, Halıcıoğlu'nda yine dolma arazi üzerinde yükselen Mihrişah Valide Sultan (Humbarahane Kışlası) Camii'nde (1794) de uygulanmıştır.

20 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 134-137; Raif, *Mir'at*, I, 263-266; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 22; Belgin Demirsar, "Emirgân Camii", *Dünden Bugüne*, III, 1994, 169-170; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri",152.

21 Raif, *Mir'at*, I, 283-285; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 66; *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1042-1043; "Tevfikiye Camii", *Dünden Bugüne*, VIII, 1994, 437; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 145-146.

22 Raif, *Mir'at*, I, 321; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 20-21; Selçuk Batur, "Dolmabahçe Camii", *Dünden Bugüne*, III, 1994, 88-89; Çobanoğlu, "Beyoğlu'ndaki Camiler", 344-345.

23 Dolmabahçe-Gazhane Caddesi ile Meclisi Mebusan Caddesi'nin, caminin karşısındaki kavşağında yer alan yapı tamamen ortaan kalkmıştır.

24 Hâlen yerinde İnönü Stadyumu bulunmaktadır.

25 Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 305; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 67; E. Güzel Erdoğan, "Üryanîzade Mescidi", *Dünden Bugüne*, VII, 1994, 342-343; M. R. Hâtemi Baraz, *Beylerbeyi*, İstanbul, 1994, II, 521-522; Çobanoğlu, "Boğaziçi Camileri", 158-159.

26 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 125-126; Raif, *Mir'at*, I, 274; E. Sezai Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi*, İstanbul, 1953, 26-29; Şenay Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden (1721-1925)*, Berlin, 1982, 80; M. Baha Tanman, "Durmuş Dede Tekkesi", *Dünden Bugüne*, III, 1994, 106-107; Tanman, "Tekkeler", 198-200.

27 Ayvansarâyî, *Hadîka*, II, 105-109; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 12; M. B. Tanman, "Beşiktaş Mevlevîhânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V, 1992, 553-554; Ekrem Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevîhanesi", *İstanbul*, VI, Temmuz 1993, 129-137; a.y., "Beşiktaş Mevlevîhanesi", *Dünden Bugüne*, II, 1994, 168-171; Tanman, "Tekkeler", 190-193.

28 M. B. Tanman, "Bahariye Mevlevîhânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV, 1991, 471-473; Ekrem Işın – M. Baha Tanman, "Bahariye Mevlevîhanesi", *Dünden Bugüne*, I, 1993, 537-540; M. B. Tanman, "Biz Aşağıda İmzası Olanlar...(III) / Bahariye Mevlevîhanesi'nin Mimari Özellikleri ve Semâhane-Türbe Binası İçin Bir Restitüsyon Denemesi", *İstanbul*, VIII, Ocak 1994, 45-53; M. Nermi Haskan, *Eyüpsultan Tarihi*, yay. Eyüpsultan Vakfı, İstanbul, 1996, 98-101.

29 Örneğin Veled (İzbudak) Çelebi, ilk kez İstanbul'u ziyaret ettiği 1304/1886-87 yılında, Bahariye Mevlevîhanesi'ne gelişini şöyle anlatır: "*... iki tane sahilhaneyi ve etrafında bir sıra odaları havi bir yalının rıhtımına akşam karanlığında kayığımız yanaştı. Önce yanlış bir yere yanaştığımızı zannederek korktum*" (Veled Çelebi İzbudak, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946, 24).

30 Başmabeynci Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, İstanbul, [tarihsiz], 184.